

ЖІНОЦТВО ТА ЯЗИЧНИЦТВО У НОВОБОЛГАРСЬКІЙ ПАМ'ЯТЦІ XVIII СТ. РУКОПИСНОЇ КОЛЕКЦІЇ В. І. ГРИГОРОВИЧА

Стоянова Д. Ф.

ВСТУП

Серед південнослов'янських рукописів цінної колекції видатного славіста В. І. Григоровича, що зберігається наразі в Одеській національній науковій бібліотеці, особливе місце посідають декілька пам'яток болгарського походження XVII-XVIII ст., які в науковій літературі завдяки відображенню в них живомовним інноваціям прийнято називати новоболгарськими. Однак, більшість новоболгарського надбання Одеської збірки до сих пір, окрім каталожних описань та деяких принагідних розвідок¹, залишаються поза увагою вчених і потребують всебічного та поглибленого вивчення. Виняток складає перлина Одеського рукописного фонду – рукопис № 1/154 (старий шифр 38/64), якому пощастило бути об'єктом дослідницького інтересу відомих лінгвістів, істориків слов'янських мов та літератур, фольклористів, знавців духовної культури та минувшини давніх слов'ян, а також сучасних вчених (В. І. Григорович, Ф. І. Буслаєв, В. Ягич, В. В. Качановский, В. М. Мочульський, П. А. Лавров, Б. Ст. Ангелов, Д. Петканова-Тотева, Н. Іванова, А. Ангушева, Д. Дімітрова-Маринова, М. Дімітрова, Т. Брага, Д. Стоянова). Більша, порівняно з іншими одеськими пам'ятками новоболгарської доби, наукова привабливість збірника № 1/154, зумовлена наявністю у його складі комплексу надзвичайно цікавих у філологічному, фольклористичному, культурологічному, релігійно-філософському планах повчальних проповідей антиязичницького звучання.

¹ Брага Т. И. Одеските дамаскини от сбирката на В. И. Григорович – част от българското културно-историческо наследство: палеография, кодикология, датировка: автореф. на дис. труд за присъждане на образователна и научна степен «доктор»: 2. Хуманитарни науки. 2. 1. Филология. Специалност: Български език/История на българския език. София, 2022. 89 с.; Стоянова Д. Ф. Щодо співжиття граматичних архаїзмів та новоболгарських інновацій у перекладі «Катехізичних повчань» Й. Брадатого та його Одеському списку. *Годишник на Софійския университет «Св. Климент Охридски». Филологически факультет.* София, 2019. Т. 104. С. 127–147.

1. «Жіночий збірник» в рукописній традиції: стан дослідження

Первинні кодикологічні особливості збірника № 1/154 (матеріал, параметри сторінки та принципи її оформлення, склад, зміст, примітки, датування) зазначено у праці В. М. Мочульського². У важливих роботах, присвячених описанню писемних пам'яток рукописної колекції В. І. Григоровича, ніяких відомостей про цей рукопис, на відміну від інших новоболгарських, не подається³.

Збірник № 1/154 складається з 3-х незалежних і не пов'язаних між собою розділів⁴: списку проповідей Великоднього циклу, списку «Малого катехізису» Теодора Студита⁵ та списку вже згаданого вище комплексу проповідей, який викликав особливу зацікавленість науковців через порушені в ньому проблеми збереження у народній свідомості архаїчних язичницьких вірувань та їх симбіозу з християнством. Оскільки повчальні слова антиязичницького спрямування адресовано переважно жіночій аудиторії, а саме жінкам-відступницям, жінкам-знахаркам, чаклункам, відьмам тощо, третій розділ рукопису № 1/154 в науковій літературі отримав умовну назву «Жіночий збірник».

Список першого розділу Одеського рукопису, що включає проповіді від неділі митаря та фарисея до неділі всіх святих, виконано монахом Рилського монастиря Никифором Рильським у 1757 р., про що повідомляють декілька записаних переписувачем про себе приміток (на початку та в кінці «Недільних повчань»). Списки 2-го та 3-го розділів належать перу іншого книжника і написані більш пізнім скорописним почерком. Численні примітки попа Іліовича, які зафіксовано у тексті двох останніх розділів, підштовхували багатьох

² Мочульський В. Н. Описание рукописей В. И. Григоровича. Летопись Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском университете. Одесса, 1890. Т. 1. С. 5–133.

³ Королькова Е. Г., Кравченко Ж. Н. Славянские рукописи нерусского происхождения Одесской государственной научной библиотеки им. А. М. Горького. *Известия на народна та библиотека и библиотека на Софийския държавен университет*. София, 1963. Т. 3 (IX). С. 29–41; Копыленко М. М., Рапопорт М. В. Славяно-русские рукописи Одесской государственной научной библиотеки им. А. М. Горького. *Труды отдела древнерусской литературы*. Ленинград, 1960. Т. 16. С. 543–553.

⁴ Мочульський В. Н. Описание рукописей В. И. Григоровича. Летопись Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском университете. Одесса, 1890. Т. 1. С. 103–113.

⁵ Стоянова Д. Ф. Щодо співжиття граматичних архаїзмів та новоболгарських інновацій у перекладі «Катехізичних повчань» Й. Брататого та його Одеському списку. *Годишник на Софийския университет «Св. Климент Охридски». Филологически факультет*. София, 2019. Т. 104. С. 132–133.

вчених вважати, що саме йому належать їхні списки⁶. Однак дослідження Д. Дімітрової переконливо доводить, що піп Іліович був пізнішим власником рукопису, а не одним з його переписувачів⁷. Особа ж переписувача наразі залишається невизначеною. Никифор Рильський укладає загальний зміст до всього рукопису, включає в нього назви повчальних слів усіх трьох розділів і розміщує його на початку рукопису.

Одеський збірник № 1/154 було привезено професором Новоросійського університету В. І. Григоровичем (нині Одеський національний університет імені І. І. Мечникова) з болгарського міста Свиштов влітку 1845 р.⁸ Відомий слов'янознавець першим звернув увагу на те, що повчальні слова 3-го розділу Одеського конволюта присвячено виявленню, викриттю та засудженню язичницьких ритуальних практик, а також обвинуваченню їхніх виконавців та учасників у відступництві від віри у Христа, і був вражений широким різноманіттям забобонів та їх стійкістю в духовній культурі болгар XVIII ст. У листуванні з І. І. Срезневським В. І. Григорович поділився своїми спостереженнями щодо цієї частини збірника, описавши класику слов'янського історичного мовознавства її склад, назви проповідей, навівши деякі найяскравіші цитати з них⁹. Перший декан історико-філологічного факультету Новоросійського університету знайомить з рукописом також й Ф. І. Буслаєва, який використовує окремі дані з пам'ятки у своїй фундаментальній праці «Исторические очерки русской народной словесности и искусства» зокрема для аргументації умовиводу про те, що з плином часу реальний зв'язок з язичницьким божеством і його вшануванням втрачається і здійснення ритуального обряду чи відзначання дохристиянського свята набуває поверхневого, суто формального

⁶ Ангелов Б. Ст. Съвременници на Паисий: у 2 ч. Ч 1. София: Изд-во на БАН, 1963. С. 53; Ангушева А., Димитрова М. Другите авторитети: слова против магьосници и баячки в дамаскинарската традиция. *Годишник на Софийския университет, ЦСВП «Иван Дуйчев»*. София, 2002 (2003). Т. 92 (11). С. 84-85; Мочульский В. Н. Слова и поучения, направленные против языческих верований и обрядов (к бытовой истории болгар). Одесса: типография «Экономическая», 1903, с. 3.

⁷ Димитрова-Маринова Д. Поучението към жените и момите в ръкописната традиция от втората половина на XVIII в. *Старобългарска литература*. София, 2005. № 33-34. С. 386.

⁸ Петрунь Ф. Е. Рукописна збірка В. І. Григоровича: бібліографічні замітки. *Праці Одеської центральної наукової бібліотеки*. Одеса, 1927. Вип. 1. С. 152; Ангелов Б. Ст. Съвременници на Паисий: у 2 ч. Ч 1. София: Изд-во на БАН, 1963. С. 25.

⁹ Срезневский В. И. Переписка И. И. Срезневского с В. И. Григоровичем. София: Сп.БАН, кн. LIV, 1937, с.29

характеру¹⁰. Так, наприклад, ворожки забороняють жінкам у визначені дні тижня виконувати певну роботу, але істинну причину такої вимоги вже не пам'ятають і, навіть більше того, не усвідомлюють необхідність володіння таким знанням. Ф. Буслаєв високо оцінив значення інформації про передсуди, яку можна вилучити з болгарського рукопису В. І. Григоровича, для дослідження історії розвитку слов'янського чаклунства. Цікаві відомості з рукопису про життєву силу забобонів як важливої складової народного менталітету, з якими В. І. Григорович познайомив науковий світ, викликали інтерес і у В. Ягича, який розглядав їх на більш широкому південнослов'янському терені¹¹.

У 1882 р. В. В. Качановський видає список «Жіночого збірника» за двома рукописами, місце знаходження яких, на жаль, сьогодні невідоме: рукопис XVIII ст., який належав болгарину з села Рила та рукопис XVII–XVIII ст. з бібліотеки Рильського монастиря¹². Дослідники називають видання Качановського Рильським списком. Пізніше, у 1903 р., В. М. Мочульський публікує Одеський список «Жіночого збірника»¹³, вказуючи на зафіксовані ним різничитання між Одеським та Рильським варіантами.

Появу «Жіночого збірника» традиційно пов'язують з ім'ям болгарського талановитого книжника XVIII ст., перекладача, проповідника, мандрівного монаха, народного вчителя та старанного просвітителя духовної темноти народу Йосипа Брадати. Про це свідчить точно відтворена анонімним переписувачем Одеського списку примітка, яка гласить що саме Йосип Брадати переклав з грецької мови на слов'янську корисні для прочитання жінкам слова духовного напучення: ѿє.в̄ Ζητῶν да є̄ какъ ѡзъ Нѣисньѣ Брадатѣн̄ по̀сннкъ н̄звєдохъ ѿ гр̄чьскн̄н̄ ѡзнкъ на славєнскн̄н̄ снє п̄смо радн̄ женскн̄ н̄ в̄лєнн̄ врагов̄щнн̄, радн̄ самов̄н̄лн̄ н̄ в̄р̄нн̄цѣ, на прочнт̄аніє н̄ на полз̄ѣ

¹⁰ Буслаев Ф. И. Исторические очерки русской народной словесности и искусства. Народная поэзия. т.1. Санкт-Петербург: Типография «Общественная польза», 1861, С. 117-119

¹¹ *Historija književnosti naroda hrvatskoga i srbskoga. Knjiga prva. Staro doba*. Zagreb: Štamparja dragutina albrechta, 1867. С. 84

¹² Качановский В. Из рукописи XVIII в., принадлежащей одному болгарину в селе Рыле, Дупничного округа. *Памятники болгарского народного творчества. I. Сборник западноболгарских песен со словарем*. Санкт-Петербург, 1882. С. 22-41./ http://macedonia.kroraina.com/vvk2/vvk2_pred.htm

¹³ Мочульський В. Н. Слова и поучения, направленные против языческих верований и обрядов (к бытовой истории болгар). Одесса: типография «Экономическая», 1903. 53 с.

женамъ, ва лѣто 852, бѣаѡтѣ, а отъ рождѣна Христовѣа 852 ѡу рнаскн монахѣнрѣ тогда бѣхъ. Науці вiдомо ще декiлька примiток подiбного змiсту, якi вказують на Йосипа Брадатого як перекладача: примiтка в Романовому (Габровському) збiрнику (рукопис № 85 (22)), що зберiгається у фондi Бiблiотеки Сербської академiї наук i мистецтв (САНУ)¹⁴ та у списку «Жiночого збiрника», який мiститься в архiвi Г. С. Раковського¹⁵. Наявнiсть у рукописi примiтки монаха Романа з Габрово про перекладацьку роль Йосипа Брадатого є важливим i водночас не до кiнця зрозумiлим фактом, адже у збiрнику представлено лише тiльки одне з усiх на сьогоднi вiдомих повчань «Жiночого збiрника». Крiм того, внесок монаха Романа, за примiткою якого було названо та датовано рукопис, у процес його написання виявився незначним. Власне кажучи, рукопис було пiдготовлено Никифором Рильським з частковим включенням в роботу Романа та ще одного книжника¹⁶. Оскiльки Никифор Рильський був учнем i послiдовником Йосипа Брадати i часто переписував його твори (яскравим прикладом є хоч би «Недiльні повчання» нашого Одеського рукопису № 1/154), можна припустити, що i при укладаннi збiрника № 85 (22) у розпорядженнi групи книжників були тексти, якi вiдображають дiяльнiсть Брадати (автограф, iншi списки). Що ж до примiтки у списку «Жiночого збiрника» з архiву Г. С. Раковського та самого списку, то на основi зiставлення та текстологiчного аналізу Д. Дiмитрова-Маринова, доповнюючи висновки своiх попередникiв¹⁷, встановила, що вони є iдентичними копиями Одеського списку¹⁸.

Однак, оскiльки дослідниками не виявлено жодних грецьких джерел, яким «Жiночий збiрник» вiдповiдає би за змiстом та складом, Йосипа Брадати вважають радше упорядником збiрника, а нiж його перекладачем¹⁹. Такий висновок ґрунтується ще й на фактi, що бiльшiсть творiв з творчого доробку Йосипа Брадати має компiлятивний характер. Майстерний та ерудований компiлятор, вiн вiльно й вправно оперував багатьма джерелами (як i безпосередньо

¹⁴ Гильфердинг А.Ф. Собрание вчиненiй в 4-х т. Т. I. История сербов и болгар; Кирилл и Мефодий; Обзор чешской истории. Санкт-Петербургъ: Печатня В. Головина, 1868. С. 125.

¹⁵ Ангелов Б., С. 30

¹⁶ Ангелов Б., С. 87-88

¹⁷ Ангелов Б. С. 30

¹⁸ Димитрова-Маринова Д., С.386

¹⁹ Петканова-Готева Д. Из гръцко-българските книжовни отношения през XVII–XVIII в. *Годишник на Софийския университет. Серия: Факултет по славянски филологии*, за 1968 г. София, 1969. Т. 62. С. 51–153.

грецькими, так і хронологічно більш ранніми слов'янськими), щоб досягти своєї кінцевої як для проповідника та церковного служителя мети. Створення «Жіночого збірника» не виняток, при його написанні книжник використовував переклади агіографічних творів, монастирських повчань та наративів попередніх епох, а також деякі біблійні сюжети²⁰, які вважав вдалими для забезпечення ефективності пасторської інтенції. По-третє, важливо враховувати особливості перекладацької діяльності активного літературного та релігійного діяча. Його переклади нагадують більше близький за змістом переказ, аніж переклад у прямому значенні слова. Принципи ясності, доступності, зрозумілості для цільової аудиторії тексту, його суголосності з реаліями життя сучасників, відповідності до освітньо-культурного рівня публіки тощо були визначальними для Йосипа Братати, а відтак провокували різноманітні суттєві трансформації вихідного матеріалу: вилучення та додавання окремих пасажів, скорочення чи доповнення інших, додавання власних коментарів, перефразування тощо²¹. З іншого боку, такий вільний підхід до використання першоджерел часто ускладнює або й унеможливує їх ідентифікацію.

В. М. Мочульський у своїх роботах, характеризуючи третій розділ рукопису № 1/154, комплекс спрямованих проти язичницьких пережитків дидактичних слів, як такий, що має оригінальне, не перекладне походження, висловив свої категоричні аргументи щодо непричетності Йосипа Братати до його виникнення²². Вчений не заперечує заслуги Йосипа Братати як перекладача двох перших частин рукопису, але не допускає думки, що він може бути автором його 3-ї частини. З останньою тезою видатного історика культури й літератури, історіографа В. М. Мочульського можна не погодитись, врахувавши здобутки наукових пошуків ХХ та ХХІ ст. Численні роботи, присвячені дослідженню творчості й аналізу об'ємного творчого доробку Йосипа Брататого, презентують його не тільки як умілого, досвідченого перекладача, людинолюбного проповідника, палкого, емоційного оратора, а й як майстра слова, сміливого та прогресивного письменника. Окрім новаторських підходів у перекладацько-літературній діяльності, Йосип Братати є ініціатором

²⁰ Ангушева А., Димитрова М., С. 121.

²¹ Ангелов Б., С. 55.

²² Мочульський В. Н. Описание рукописей В. И. Григоровича. Летопись Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском университете. Одесса, 1890. Т. 1. С.110; Мочульський В. Н. Слова и поучения, направленные против языческих верований и обрядов (к бытовой истории болгар). Одесса: типография «Экономическая», 1903. С. 4.

правописної реформи. Прогресивність мислення книжника відчувається в багатьох сферах: світоглядній, релігійно-філософській, мовно-правописній, літературній. Недарма за книжником закріпилася стала характеристика – «предтеча болгарського Відродження»²³.

«Жіночий збірник» завдяки актуальності та злободенності тематики, емоційності викладу, яскравій образності, рельєфному зображенню персонажів, описанню картин побуту, живій народній, «простій мові» був для народу, особливо нижчих його верств, улюбленим читивом. Широку популярність збірника засвідчує велика кількість його списків²⁴. Відомі навіть випадки розповсюдження «Жіночого збірника» поза межами монастирського чи церковного середовища та його переписування звичайними людьми, мирянами, ремісниками («кюм Нерджи- Стоянь» ‘вугляр Стоян’), які усвідомлювали гостру необхідність таких текстів для покращання духовного стану суспільства²⁵.

Деякі зі списків «Жіночого збірника» характеризуються більш повним і відносно стійким складом, інші – поширюються у вигляді груп декількох проповідей, які, відокремившись, самостійно починають побутувати в рукописній традиції²⁶. Наразі відомо 5 найбільш повних списків «Жіночого збірника», за якими можна судити про приблизний початковий склад протографа:

1. Одеський список № 1/154, опублікований В. М. Мочульським;
2. Рильський список, опублікований В. В. Качановським;
3. список Тодора Врачанського (№ 324, кінець XVIII ст., Національна бібліотека імені Св. св. Кирила та Мефодія (НБКМ)²⁷;
4. список ієромонаха Никифора Рильського (№ 325, 2-га половина XVIII ст., НБКМ)²⁸.

²³ Кочева Е. Йосиф Брадати – предвестник на българското културно възраждане. Съвременен български книжовен език (Основни развойни моменти и видни езикови строители): сборник науч. ст. София, 1983. С. 53.

²⁴ Ангелов Б. С. 66.

²⁵ Ангушева-Тиханова А., Димитрова М. Самоков и борба на църквата срещу баенето и гадаенето. *Годишник на Асоциация за антропология, етнология и фолклористика «Онгъл»*. София, 2013. Т. 12, год. VIII. С. 128.

²⁶ Димитрова-Маринова Д. Поучението към жените и момите в ръкописната традиция от втората половина на XVIII в. *Старобългарска литература*. София, 2005. № 33-34. С. 380–393.

²⁷ Цонев Б. Опис на ръкописите и старопечатните книги на Народната библиотека в София. София, 1910. т. 1. С. 308-311.

²⁸ Цонев Б. Опис на ръкописите и старопечатните книги на Народната библиотека в София. София, 1910. т. 1. С. 311-314.

5. список Пено Йовановича та Стояна Вакарельця (№ 13, 1791-1792 pp., Историчний музей в м. Самоков)²⁹

Окремо можемо виділити список Тодора Пирдопського (№ 761, НБКМ), який за складом збігається з Рильським списком та списком Никифора (№ 325), але являє собою кардинальну переробку початкового тексту³⁰. Зміни стосуються не тільки текстологічного, змістового та мовного рівнів, але й оформлення тексту (розподіл на абзаци, наявність ілюстрацій).

За спорідненістю чотири основні списки можна розділити на дві групи, які відображають відмінні між собою текстологічні редакції³¹: 1) № 1/154 і № 324; 2) № 325, Рильський список та № 13. У межах однієї текстологічної версії списки відрізняються правописними і лексико-граматичними особливостями. Оскільки рукопис № 324 відображає найбільше архаїчних мовних рис, його вважають найближчим до автографу Й. Братати³².

Автограф Йосифа Братати, втім, не відкрито, не зафіксовано також жодного рукопису, написаного рукою книжника, який би містив хоча б одне його повчання на антиязичницьку тематику.

Поява і поширення «Жіночого збірника», який таврує ганьбою всі нехристиянські магічні практики, є проявом загальнобалканської тенденції боротьби з язичницькими рудиментами у світогляді народу³³. Приблизно у цей самий період на Атоні Никодим Святогорець³⁴ пише книгу «За видовете магия», в якій гостро засуджує різноманітні види магічних дій, обрядів, ритуалів, їх ініціаторів та учасників. Антиязичницький пафос творів Никодима та Йосифа, тематичні паралелі, спільність мотивів, посилення на подібні біблійні сюжети неоднозначно показують, що два найбільші балканські монастирські центри (Атон і Рила), починаючи з XVIII ст.,

²⁹ Джурова А. Опис на славянските ръкописи от Самоков. Сборка на Самоковския исторически музей. София: Център Проф. Иван Дуйчев. 2002. С.41-43; Ангушева А., Димитрова М., С. 124.

³⁰ Цонев Б. Опис на славянските ръкописи в Софийската народна библиотека. София, 1923. т. 2. С. 425-430.

³¹ Димитринка-Маринова Д., С. 380; Ангушева А., Димитрова М., С. 84-85. Цонев Б. Опис на славянските ръкописи в Софийската народна библиотека. София, 1923. т. 2. 552 с.; Стоянова Д. Да-конструкции и инфинитив в «Женския сборник» на Йосиф Братати и в по-късната му преработка. Истина, мистификация, лъжа в славянските езици, литератури и култури. *Сборник с доклади от Десетите национални славистични четения, посветени на 90-годишнината от рождението на проф. Светомир Иванчев, 22-24 април 2010.* /съст. Н. Иванова и др. София, 2011. С. 114-122.

³² Ангушева А., Димитрова М., С. 84-85.

³³ Ангушева А., Димитрова М., С. 120-121.

³⁴ Никодим Светогорец. За видовете магия /прев.Павел Николов. София: 1996, 86 с.

стають на захист християнської віри від поганських пережитків та забобонів³⁵. Окрім того, викривальний характер «Жіночого збірника» відповідав офіційній політиці церкви, яка розгорнула запеклу боротьбу проти язичництва та духовних хвороб з центром у м. Самоков³⁶.

Неможливо оминати увагою цінне дослідження Н. Іванової, яка розглядає стильові та мовні особливості «Жіночого збірника» і відзначає деяку ерозію жанрово-композиційних характеристик проповіді та її комунікативної моделі внаслідок деструктивного впливу своєрідності поєднання у свідомості автора християнського та язичницького світоглядів³⁷.

2. Осмислення ролі жінки в язичницьких обрядах у новоболгарській пам'ятці XVIII ст.

У «Жіночому збірнику» змальовано важливі фрагменти картини духовного життя болгарського народу у XVIII ст. Всупереч строгим вимогам та категоричним настановам церкви, в суспільстві зберігаються, передаються і поширюються хибні нехристиянські уявлення та віра в силу магічних дій і доцільність їхнього застосування, які вражають духовний імунітет людей і призводять до духовної смерті. Автор з розпачем та болем змушений констатувати прикрий факт руйнації найважливіших підвалин християнського вчення: химерне переплетення у свідомості народу образу Христа та язичницьких забобонів, звернення до яких знецінює жертву Божого сина і Його пролиту кров за спасіння людства, покладання більших надій на магічні ритуали, ніж на Десницю Всевишнього, визнання більшого авторитету ворожитів, аніж Всемогутнього Творця. Причиною релігійно-світоглядних викривлень став низький рівень розвитку суспільства, неосвіченість, духовна незрілість, відсутність критичного мислення. Тож основною метою проповідей є просвітити людей, вивести їх з язичницької омани, розкрити її підступну і помилкову сутність, дати основи християнської доктрини, направити паству на шлях істинний. Не ліквідувавши у свідомості народу залишки поганської віри, неможливо перейти на новий щабель еволюції людства та розпочати побудову модерного суспільства.

³⁵ Angusheva, A. Late Medieval Witch Mythologies in the Balkans. Demons, Spirits, Witches. Vol. 3 Witchcraft Mythologies and Persecution, ed. G. Klaniczay and E. Pócs. Budapest, 83-98.

³⁶ Ангушева А., Димитрова М.

³⁷ Іванова Н. Суеверията в южнославянската духовна култура през XVIII в. (специфика на книжовноезикова интерпритация). Сборник Матице српске за славистику. Нови Сад, 1999. С. 103-112.

різноманітних магічних практик з їх використанням. Оскільки жінки, які займалися знахарством, мали вміння зіцлювати, автор повчальних слів «Жіночого збірника» їх ототожнює з самодівами, підкреслюючи, що такі здібності їм даровані дияволом.

Бръдница, болг. «бродница», те саме, що «магьосница»⁴⁵ (магесниці) – чаклунка, жінка, яка володіє магічним знанням і за допомогою магічних дій, рухів й замовлянь нібито може впливати на людей і природу. Слово «бродница» походить від праслов. **ǫrōnъ* ‘мілке місце річки, озера або ставка, в якому можна переходити або переїжджати на інший бік’⁴⁶. Семантика слова базується на тому, що необхідну для магічних маніпуляцій воду брали з броду⁴⁷.

българе, ѝбиляре», «билярки», утворені від «биле, ‘рослина, трава, часто з лікарськими властивостями’⁴⁸ і означає осіб, які їх збирають та застосовують з магічною метою; знахарок. Лікарські рослини були обов’язковим атрибутом різних видів обрядів та ритуалів, замовлянь, відшіптунань, для привертання та зваблення чоловіків, для захисту від наврочення, різноманітних хвороб, міфічних істот, злих духів, демонів, зміїв тощо⁴⁹. Однією з їхніх найголовніших функцій була лікувальна. Використання кожної лікарської рослини було чітко спеціалізованим, відбувалося в певний час народного календаря за строго визначених обставин і мало на меті досягнення конкретного результату. В «Жіночому збірнику» «билярки» представлені як лжелікарів та лжепомічників, які часто не тільки створюють загрозу життю та здоров’ю людини, через свою некомпетентність помилково напуваючи її якимись відварами та настоячками, а й звертають людину з праведного, Богом заповіданого шляху, і ведуть у вічну муку.

баанцы, похідне від «бая» ‘лікувати за допомогою магії’⁵⁰; «баячка» ‘жінка, яка бає’⁵¹, «врачка». Люди ходили на баяння, коли треба було відвернути, відігнати, змилоствити хворобу і відновити здоров’я недужого. За формою та стилістичними особливостями

⁴⁵ Българска митология. Енциклопедичен речник, С. 106.

⁴⁶ Дукова У., С. 82.

⁴⁷ Илчева М. Баяния, врачования и лекувания от Орхание. СБНУ. София, 1891. № 4. С. 95–97.

⁴⁸ Български етимологичен речник / съст. Вл. Георгиев, Ив. Гълъбов, Й. Заимов, Ст. Илчев. София: БАН, 1971. Том 1 (А–З). С. 47./ <https://ibl.bas.bg/lib/ber/#page/1/mode/1up47>

⁴⁹ Българска митология. Енциклопедичен речник, С. 29.

⁵⁰ БЕР, С.38./ <https://ibl.bas.bg/lib/ber/#page/1/mode/1up>

⁵¹ Геров Н. Речник на българский язык. Пловдив: дружествена печатница «Съгласие», 1895. Т. 1. С. 30.

«баене» ‘замовляння’, ‘заклинання’ представляє собою словесну формулу фіксованого та стійкого складу, яка промовлялася «знаючими», «посвяченими» тихо, пошепки, та супроводжувалося певними діями магічного характеру як обов’язковим і невід’ємним компонентом цілісної структури ритуалу.

баснаркн. Значення лексеми «баснарка» збігається з лексемою «баячка». Слово утворилося від лексеми «басня», яка, в свою чергу, є дереватом дієслова «бая»⁵². Слово «басня», окрім значення жанрової форми, має значення ‘баяние, басенка, вражание, врачование; ворожба, наговор’⁵³. Тож «баснарки» – це жінки-ворожки, ворожитки, знахарки.

Йосип Брадати також звинувачує жінок у святкуванні відсутніх у церковному календарі свят та у більш старанному дотриманні вказівок знахарок, чарівниць та ворожок, аніж настанов духовного пастиря, у порушенні норм та правил святого християнського закону. Проповідник розтлумачує довірливим та наївним жінкам, протиставляючи конкретноісторичну детермінованість історії християнської церкви неозначеності фольклорного хронотопу,⁵⁴ що свята, які їм так полюбилися відзначати, започаткували та встановили їсамовнан, бродницы и магесницы», а значить, не є істинними. У тексті наводиться перелік деяких святкових днів та періодів: четверги, п’ятниці, суботи, вівторки, їгорешлацн празницн», ївоуческнн празницн», їррсаанн празницы». Люди, які вшановують ці свята, справедливо автором названо ідолопоклонниками.

За марновірними народними уявленнями, п’ятниця – один з найгірших днів тижня, тяжкий, невдалий, зловісний день. Сни, які наснилися у п’ятницю, особливо з 2.00 до 4.00, пророчі і збуваються. Це день бід та нещастя: щоб не спіткало лихо, не вирушають у дорогу, не починають нову роботу, не сіють, бо посіяне не дасть плоду тощо⁵⁵. Оскільки п’ятниця непарна, вона сприймається як жіночий день. П’ятниця пов’язується з культом святої Параскеви, Петки, яка вважалася покровителькою жінок. Щоб не розсердити святу і не накликати біду, жінкам треба дотримуватися великої кількості заборон: не прости, не ткати, не шити, не кроїти, не прати,

⁵² БЕР, С. 35./ <https://ibl.bas.bg/lib/ber/#page/1/mode/1up>

⁵³ Геров Н. Речник на българский язык. Пловдив: дружествена печатница «Съгласие», 1895. Т. 1. С. 26.

⁵⁴ Иванова Н., С. 105.

⁵⁵Старева Л. Български светци и празници. Ритуали и забрани, гадания, предсказания и магии, метеорологични прогнози, обредни вещи, храни и символи. Книгоиздателска къща ТРУД, 2005. С. 152.

уникати статевих стосунків, не вживати м'ясо тощо. Не можна мити коси, бо болітиме голова⁵⁶. У разі непослуху св.Петка з'являється у хаті в образі змії. Протягом усього календарного року виділялось 12 особливо «поганих» п'ятниць (*Коледа, Сурваки, Водици, Трифон Зарезан, Тодоровден, Средопостница, Великден, Русаля, Петровден, Голяма Богородица, Кръстовден*), про які також згадується у «Жіночому» збірнику.

У народі вірили, що вівторок теж несприятливий, нелегкий день. Варто утримуватися від домашньої роботи, бо можна овдовіти, а у того, хто працює у цей день «згорять» діти та ниви. Один з найнебезпечніших є вівторок Тодорового тижня (*Тодоровата неделя*), порушення заборони викликає хворобу худобини⁵⁷.

Щоб влітку не бив сильний град і не наніс великих збитків, у народі відзначають Великі четверги – від Великого четверга до Вознесіння⁵⁸. Жінкам не дозволяється працювати, якщо ж у ці дні виконувати якусь роботу, градини за формою нагадуватимуть використане знаряддя праці⁵⁹. З метою запобігання граду вшановують суботні дні березня (*мартените или белите съботи*): господарі не орють, жінки не вистелюють біле прання, не товчуть дерев'яною ступкою, не садять часник та цибулю тощо. За народним повітрям, вампіри не виходять з могил лише у суботу⁶⁰.

Їжгорешлацн празнницѣ, *горешляци, горешници* – свята, що відзначаються у найспекотніші дні літа (15, 16, 17 липня) на честь вогню з метою захисту від нього. Суворо забороняється робити будь-яку домашню (прати, місити і пекти хліб, готувати їжу, прясти, ткати шити тощо) чи польову (жати, косити, копати, в'язати, возити снопи, запрягати вола тощо) роботу. Не можна також виносити вогонь з хати. Порушення заборони призводить до пожеж, займання ниви та нищення врожаю. За народним повір'ям на третій день з неба падає *новий, божий вогонь*, який використовують в обрядовому оновленні вогню в оселі⁶¹.

Їжволѣсєкєнн празнницѣ, *мратинци*, (з 11 по 17 листопада) пов'язані з міфологічним образом вовка. Обрядові заборони та дії мають на меті запобігти нападу вовків на людей та худобу, захистити від можливої

⁵⁶ Чолаков В. Българский народенъ сборникъ. Часть 1. Болградъ: Централното училище, 1872. С. 41.

⁵⁷ Българска митология. Енциклопедичен речник, С. 71.

⁵⁸ Чолаков В., С. 40, Българска митология. Енциклопедичен речник, С. 385-386.

⁵⁹ Старева Л. Магия и гадания. София: Издателска къща Труд, 2007. С. 38.

⁶⁰ Българска митология. Енциклопедичен речник, С. 350.

⁶¹ Българска митология. Енциклопедичен речник, С. 88.

небезпеки: у вечірній час не згадують ім'я вовка, надаючи перевагу евфемізмам; після заходу сонця не виходять з хати; напередодні свят зав'язують ножиці червоною ниткою, щоб паща вовка не розкривалася; не перуть, не миють, щоб вона на пінилась; дружини не шиють, бо чоловіка, вдягнутого у вироблену у ці дні одяжину, роздеруть вовки; не ховають у такому одязі, бо мрець перевтілиться; обмазують гряззю вогнище і за дверима, промовляючи заклинання, щоб затулити звірю пащу, очі, зав'язати йому лапи; не виносять у двір попіл чи недогарки вугілля, дров, бо вовки приходять і облизують їх, від чого плодяться і множаться тощо⁶².

Більшість розглянутих святкових днів пов'язана із заборонаю працювати. Автор проповідей іронічно заявляє, що дуже легко було б догодити Господу, якби єдиною вимогою було б неробство. Божа воля не в тому, щоб не працювати, а щоб відступити від гріха і не чинити зла. Йосип Брадати спростовує нав'язані людям чарівницями і ворожками хибні стереотипи про нещастя, горе і хвороби як Божу кару за неналежне вшанування узаконених ними свят. Єдиною тому причиною, на думку народного вчителя, може бути гріх і непокірність Творцю. Незрячі знахарки, які є вірними слугами диявола, ведуть за собою осліплених й обманутих людей. Проповідник застерігає: впадуть і ті, і інші. І закликає до покаяння. Поки є час.

Гостре сатиричне жало повчальних слів спрямоване на викриття дрібних інтересів знахарок, їхніх корисливих мотивів та меркантильності, адже свої зцілючі послуги вони надають недужим і страждаючим від болю за відповідну плату. Не мовчить Брадати і про лицемірство знавців магічних лікувальних практик, адже, здійснюючи маніпуляції над хворим, вони закликають ім'я Великого Триєдиного Бога, прикриваючись його авторитетом, а не ім'я свого справжнього господаря диявола, аби не сполохнути потенційних «клієнтів».

У рукописі відображено цінні дані про активність використання у другій половині XVIII ст. таких магічних дій та ритуалів, як: ворожіння на Святому Євангелії та Корані, воді, лиття воску й олова, використання синього полотна, чорного ножа, верби та інших видів дерев, трав, бур'янів тощо.

Духовний вчитель і викривач духовних пороків гостро засуджує і виконавців магічних практик, і тих, хто звертається до них за допомогою і звинувачує їх у відступництві від християнської віри.

⁶² Георгиева Ив., С. 54-55.

ВИСНОВКИ

Завдяки особливостям складу й тематики рукопис № 1/154 посідає важливе місце серед писемних пам'яток новоболгарської доби рукописної колекції В. І. Григоровича, яка зберігається в Одеській національній науковій бібліотеці.

Третій розділ рукопису складає список циклу проповідей моралістично-наставницького змісту, відомого в науковій літературі під умовною назвою «Жіночий збірник», адже основною його цільовою аудиторією було жіноцтво.

Дослідження Одеського списку має велика значення для студіювання проблем складу, текстології «Жіночого збірника», його поширення у рукописній традиції, лінгвістичного аналізу, оскільки є одним з найбільш повних відомих на сьогодні списків.

На підставі декількох приміток ідентичного змісту упорядником «Жіночого збірника» в науці прийнято вважати Йосипа Брадати. Проповіді мають компілятивний характер з відчутним струменем індивідуального авторського начала.

Повчальні слова сатирично-викривального звучання спрямовано на виявлення, засудження і викорінення зі свідомості народу, а особливо жіночої його складової, яка відступили від праведних християнських істин, пережитків давніх язичницьких уявлень та вірувань. У «Жіночому збірнику» розкрито неоднозначну роль, яку відігравала жінка у тогочасному суспільстві: з одного боку, це берегиня домашнього вогнища та сімейного затишку, родинного благополуччя, яка випромінює любов, турботу, ласкавість, терпимість, а з іншого – хранитель дохристиянських світоглядних старожитностей, носій знань про здійснення різноманітних магічних практик, ритуалів, обрядів, знавець забобонів. Широке розповсюдження та живучість язичницьких рудиментів змушує духовного вчителя, може, і не в гіперболічній формі в одній із своїх проповідей зауважити, що, по яких би землях він не ходив, де б він не був, але такого багатого розмаїття язичницьких забобонів, як у болгарській землі, йому не доводилось бачити ніде.

Йосип Брадати звинувачує жіноцтво у скоєнні таких духовних злочинах: знахарстві, ворожбитстві, запровадженні та пропагуванні язичницьких свят, поклонінні ідолам, вірі в міфологічних істот.

АНОТАЦІЯ

Статтю присвячено дослідженню ролі жіноцтва у збереженні та поширенні давніх язичницьких вірувань у болгарському суспільстві XVIII ст. Джерельною базою розвідки стала писемна пам'ятка

новоболгарської доби рукописної колекції В. І. Григоровича Одеської національної наукової бібліотеки (шифр 1/154). Актуальність дослідження визначається не тільки недостатньою вивченістю рукописної спадщини XVII-XVIII ст. Одеської збірки, а й необхідністю дослідження стану та життєздатності язичницьких залишків на сучасному етапі та аналізу їх динаміки у часовому вимірі. Встановлено, що «Жіночий збірник», який входить до складу Одеського збірника 1/154 – комплекс повчальних слів сатирично-викривального звучання, спрямованого на виявлення, засудження і викорінення зі свідомості жіноцтва марнославних дохристиянських уявлень. У статті розкривається центральна роль жінки як носія і хранителя світоглядних старожитностей та основного виконавця ритуальних, обрядових магічних практик. Визначено основні напрями, за якими відбувається слідування язичницьким традиціям: знахарство, ворожбитство, запровадження та пропагування язичницьких свят, поклоніння ідолам, віра в міфологічних істот.

Література

1. Ангелов Б. Ст. Съвременници на Паисий: у 2 ч. Софія: Изд-во на БАН, 1963. Ч 1. 207 с.

2. Ангушева А., Димитрова М. Другите авторитети: слова против магьосници и баячки в дамаскинарската традиция. *Годишник на Софийския университет, ЦСВП «Иван Дуйчев»*. Софія, 2002 (2003). Т. 92 (11). С. 81–99.

3. Ангушева-Тиханова А., Димитрова М. Самоков и борба на църквата срещу баенето и гадаенето. *Годишник на Асоциация за антропология, етнология и фолклористика «Онгъл»*. Софія, 2013. Т. 12, год. VIII. С. 120–134

4. Брага Т. И. Одеските дамаскини от сбирката на В. И. Григорович – част от българското културно-историческо наследство: палеография, кодикология, датировка: автореф. на дис. труд за присъждане на образователна и научна степен «доктор»: 2. Хуманитарни науки. 2. 1. Филология. Специалност: Български език/История на българския език. Софія, 2022. 89 с.;

5. Буслаев Ф. И. Исторические очерки русской народной словесности и искусства. Народная поэзия. Санкт-Петербург: Типография «Общественная польза», 1861. Т. 1. 643 с.

6. Българска митология. Енциклопедичен речник / съст. Анани Стойнев. Софія : Издателска група 7М + Логис, 1994. 400 с.

7. Български етимологичен речник / съст. Вл.Георгиев, Ив.Гълъбов, Й.Займов, Ст.Илчев. София: БАН, 1971. Том 1 (А–З). 679 с./ <https://ibl.bas.bg/lib/ber/#page/1/mode/1up>

8. Георгиева Ив. Българска народна митология. София: Наука и изкуство, 1993. 260 с.

9. Геров Н. Речник на българский язык. /ред.Теодръ Панчевъ. Пловдивъ: дружествена печатница «Съгласие», 1904. Т. 5. 638 с.

10.Геров Н. Речник на българский язык. Пловдивъ: дружествена печатница «Съгласие», 1895. Т. 1. 396 с.

11.Гильфердинг А. Ф. Собрание вичинений в 4-х томах. История сербов и болгар; Кирилл и Мефодий; Обзор чешской истории. Санкт-Петербургъ: Печатня В.Головина, 1868. Т. I. 440 с.

12.Джурова А. Опис на славянските ръкописи от Самоков. Сбирка на Самоковския исторически музей. София: Център проф. Иван Дуйчев, 2002. 60 с.

13.Димитрова-Маринова Д. Поучението към жените и момите в ръкописната традиция от втората половина на XVIII в. *Старобългарска литература*. София, 2005. № 33-34. С. 380–393.

14.Дукова У. Наименования демонов в българском языке. Москва: Индрик, 2015. 248 с.

15.Иванова Н. Суеверията в южнославянската духовна култура през XVIII в. (специфика на книжовноезикова интерпритация). *Сборник Матице српске за славистику*. Нови Сад, 1999. С. 103–112.

16.Илчева М. Баяния, врачувания и лекувания от Орхание. *СБНУ*. София, 1891. № 4.С. 95–97.

17.Качановский В. Из рукописи XVIII в., принадлежащей одному болгарину в селе Рыле, Дупничного округа. *Памятники болгарского народного творчества. I. Сборник западноболгарских песен со словарем*. Санкт-Петербург, 1882. С. 22–41./ http://macedonia.krogaina.com/vvk2/vvk2_pred.htm

18.Копыленко М. М., Рапопорт М. В. Славяно-русские рукописи Одесской государственной научной библиотеки им. А. М. Горького. *Труды отдела древнерусской литературы*. Ленинград, 1960. Т. 16. С. 543–553

19.Королькова Е. Г., Кравченко Ж. Н. Славянские рукописи нерусского происхождения Одесской государственной научной библиотеки им. А. М. Горького. *Известия на народна та библиотека и библиотека на Софийския държавен университет*. София, 1963. Т. 3 (IX). С. 29–41.

20.Кочева Е. Йосиф Брадати – предвестник на българското културно възраждане. *Съвременен български книжовен език*

(Основни развойни моменти и видни езикови строители): сборник науч. ст. София, 1983. С. 53–55.

21. Мочульский В. Н. Описание рукописей В. И. Григоровича. Летопись Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском университете. Одесса, 1890. Т. 1. С. 5–133.

22. Мочульский В. Н. Слова и поучения, направленные против языческих верований и обрядов (к бытовой истории болгар). Одесса: типография «Экономическая», 1903. 53 с.

23. Никодим Светогорец. За видовете магия /прев. Павел Николов. София: 1996, 86 с.

24. Петканова-Готева Д. Из гръцко-българските книжовни отношения през XVII–XVIII в. *Годишник на Софийския университет. Серия: Факултет по славянски филологии, за 1968 г.* София, 1969. Т. 62. С. 51–153.

25. Петрунь Ф. С. Рукописна збирка В. И. Григоровича: библиографични замітки. *Праці Одеської центральної наукової бібліотеки.* Одеса, 1927. Вип. 1. С. 137–163.

26. Срезневский В. И. Переписка И. И. Срезневского с В. И. Григоровичем. София, *Сп.БАН*, кн. LIV, 1937, С. 1–94

27. Старева Л. Български светци и празници. Ритуали и забрани, гадания, предсказания и магии, метеорологични прогнози, обредни вещи, храни и символи. София: Книгоиздателска къща ТРУД, 2005. 530 с.

28. Старева Л. Магия и гадания. София: Издателска къща Труд, 2007. 549 с.

29. Стоянова Д. Да-конструкции и инфинитив в «Женския сборник» на Йосиф Брадати и в по-късната му преработка. Истина, мистификация, лъжа в славянските езици, литератури и култури. *Сборник с доклади от Десетите национални славистични четения, посветени на 90-годишнината от рождението на проф. Светомир Иванчев, 22-24 април 2010.* /съст. Н.Иванова и др. София, 2011. С. 114–122

30. Стоянова Д. Ф. Щодо співжиття граматичних архаїзмів та новоболгарських інновацій у перекладі «Катехізичних повчань» Й. Брадатого та його Одеському списку. *Годишник на Софийския университет «Св. Климент Охридски». Филологически факультет.* София, 2019. Т. 104. С. 127–147.

31. Цонев Б. Опис на ръкописите и старопечатните книги на Народната библиотека в София. София, 1910. т. 1. 555 с.

32. Цонев Б. Опис на славянските ръкописи в Софийската народна библиотека. София, 1923. т. 2. 552 с.

33. Чолаков В. Българский народень сборникъ. Часть 1. Болградъ: Централното училище, 1872. 356 с.

34. Angusheva, A. Late Medieval Witch Mythologies in the Balkans. Demons, Spirits, Witches. Vol. 3 Witchcraft Mythologies and Persecution /ed. G. Klaniczay and E. Pócs. Budapest, 2008, pp. 83–98.

35. Historija književnosti naroda hrvatskoga i srbskoga. Knjiga prva. Staro doba. Zagreb: Štamparja dragutina albrechta, 1867. 204 с.

36. Słownik prasłowiański / red. Sławski Franciszek. Wrocław: Ossolineum, 1974. T. (A-B). 487 s.

Information about the author:

Stoianova Daryna Fedorivna,

Candidate of Philological Sciences,

Associate Professor at the General and Slavic Linguistics Department

Odesa I. I. Mechnikov National University

24/26, Frantsuzky Blvd., Odesa, 65058, Ukraine